

Aynur Fərəcova⁶⁰

NİTQIN TƏMİZLİYİ VƏ ONUN ƏSAS KEYFİYYƏTLƏRİ

Nitq mədəniyyəti insanın yüksək ictimai mədəniyyəti, təfəkkür mədəniyyəti, dilə şüurlu sevgisi, ən yüksək keyfiyyətdir. Yaxşı nitqi, mədəni nitqi şərtləndirən bir sıra tələblər vardır ki, bunlar nitqin normativliyidir. Həmin tələblər bunlardır:

- aydınlıq
- düzgünlük
- sadəlik
- dəqiqlik
- yığcamlıq
- zənginlik
- təmizlik
- münasiblik
- ifadəlilik
- orijinallıq
- səmimilik və s.

Mədəni nitqə yerilən əsas tələblərdən biri də onun təmizliyidir. Görkəmli yazığımız Mirzə İbrahimov nitqin təmizliyi haqqında demişdir:

“Bəli, dil təmizlik sevir, gözəllik sevir. Bu gözəllik onun bütün təbiəti ilə bağlıdır, necə təmiz, sərin, bulaq suyu qayadan qaynayıb çıxır, elədə hər söz insanın ürəyindən gəlməlidir. Dilin bütün daxili gözəlliyini əks etməlidir. Belə olmadıqda dil korlanır, kobudlaşır, mənasına xələl gəlir, daxili gözəlliyini itirir. Dil onu pozan, korlayan hallara isə ciddi müqavimət göstərir, onları rədd edir, insanın bədəni yad ünsürləri rədd edən kimi”.

Bu o deməkdir ki, ədəbi dilin normalarına uyğun gəlməyən dil vahidləri (sözlər, ifadələr, frazeologizmlər, cümlələr və s.) nitqdə işlədilməməlidir. Nitqin təmizliyi digər mədəni keyfiyyətlər kimi, danışanın təhsili, mədəniyyəti və tərbiyəsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Dilin təmizliyi müxtəlif hallarda pozulur:

- Nitqdə məhəlli dialektlərə, yerli şivələrə məxsus danışiq tərzinə yol verilir;
- Əcnəbi sözlər lüzumsuz işlədilir;
- Tüfeyli sözlərdən istifadə olunur;
- Jarqon sözlərin və ifadələrin işlədilməsi baş verir;
- Mədəni danışiqda başqasını təhqir etmək, heysiyyətinə toxunmaq məqsədini daşıyan söyüş və qarğışlara, ədəbsiz, təhqiramiz, qeyri-etiksözlərə, ifadələrə yer verilir və s.

Məlumdur ki, əhalinin böyük hissəsi ədəbi dildən, müəyyən qismi isə dialekt və şivələrdən istifadə edir, ayrı-ayrı dialect şəraitində yaşayanlar sözləri həmin yerin danışiq tərzinə uyğun işlədirlər. Çox halda bu danışiq savadlı təbəqənin – ziyalıların danıtqında özünü büruzə verir. Bu cür dialektizmlərin, şivə sözlərinin işlənməsi nitqi korlayır, danıtqığa xələl gətirir.

Bəzi hallarda natiqlər heç bir ehtiyac olmadan nitqlərini çətin, mənası çoxları üçün aydın olmayan terminlərlə doldururlar ki, nəzərdə tutulan fikir, məzmun bu terminlərin kölgəsində itib-batır, mətləb dinləyici üçün aydın olmur. Son zamanlar kütləvi informasiya vasitələrinin – radio və televiziya verilişlərinin, eləcə də müxtəlif sahələr üzrə yazılmış dərslərin, məqalələrin, elmi mətnlərin dilində ağırlaşma müşahidə olunur. Geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulan əsərin, məqalənin və sairin dilini akademizm xatirinə həm mənası, həm də tələffüzü çətin olan belə ifadələrlə, terminlərlə “zənginləşdirmək” fikrin ifadəsi, informasiyanın ötürülməsi baxımından məqbul sayılır. Belə şərhətmə üsulundan daha çox fikir yoxsulluğunu və mənasızlığını pərdələmək üçün bir vasitə kimi istifadə olunur. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, təmizlik və saflıq xatirinə elm, texnika, sosial və digər sahələrin inkişafı ilə bağlı son zamanlarda dilimizə keçmiş və ya dilimizdə yaranmış söz və terminlərdən imtina edilməlidir. Onların bir çoxu ifadə etdiyi məna, səslənmə, dilə, tələffüzə yatımlıq baxımından uyarlıdır, ünsiyyətdə geniş istifadə olunur. Lakin bununla belə son zamanlar illərlə işlətdiyimiz, hamı tərəfindən anlaşılan sözlərin ehtiyac olmadan başqa söz və ifadələrlə əvəz edilməsinə tez-tez təsadüf olunur. Buvə bu qəbildən olan digər sözlərin, ifadələrin uyarlı qarşılığı olduğu halda, dilə gətirilməsi bütün hallarda məqbul sayılmamalıdır. Onsuzda son 10-15 il ərzində Türkiyə türkcəsindən dilimizə keçmiş çoxlu sayda sözlər var ki, bugün onları böyük məmnuniyyətlə işlədirik. Lakin dildə mövcud olan sözü zorla başqa bir sözlə əvəz etmək bu dildən istifadə edəninin arzusu və təşəbbüsü ilə başa gəlmir. Dil dəniz kimidir. Zaman keçdikcə o, öz-özünü təmizləyir, işləklik dairəsi daralmış sözləri arxaik fonda keçirir, yenilərinə qəbul edir. Bu proses əksər hallarda köhnəlmiş və yeni sözlərin bir müddət dildə paralel işlənməsindən sonra baş verir”. Çox zaman bir sıra əşyanın (eləcə də hadisənin) dilimizdə uyarlı adı olduğu halda, o, alınma sözlərlə adlandırılır. Artıq neçə ildir ki, xalqımız öz müstəqilliyini qoruyur, möhkəmləndirir. Dilimiz sözün həqiqi mənasında dövlət dili kimi fəaliyyət göstərir. Müəssisə, küçə, xiyaban və s. yerlər dilimizə məxsus sözlərlə, ifadələrlə adlandırılmışdır. “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanında göstərilir ki, zəruri hallarda reklam və elanlarda (lövhələrdə, tabloları, plakatlarda və s.) dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də istifadə

⁶⁰ Az.TU.karimovaynur@gmail.com

oluna bilər. Lakin onların tutduğu sahə Azərbaycan dilindəki qarşılığını tutduğu sahədən böyük olmamalı və Azərbaycan dilindəki yazıdan sonra gəlməlidir. Hansı səbəbdən olur-olsun dilimizdə eyni mənanı verən sözün əvəzində alınmanın işlədilməsi dili korlamaqdır, onun gözəlliyini pozmaqdır, ümumiyyətlə, dilimizə biganəlikdir, hörmətsizlikdir. Əsrlərdən, nəsillərdən bizə gəlib çıxmış dilimizi, kəlmələrimizi qoruyub saxlamalı, unudulmasına, itməsinə yol verməməliyik. Cəmiyyətin müxtəlif sahələrində baş verən yeniliklər, dünya ölkələri ilə əlaqələrin, münasibətlərin yaranması, genişlənməsi prosesində dilimizə başqa dillərdən çoxlu sayda söz və termin keçir ki, bunların əksəriyyəti aktiv işlənir, ünsiyyətə xidmət edir. Əcnəbi sözlərin dilə gətirilməsinin təbii və qanunauyğunluğu ilə bağlı vaxtilə Həsən bəy Zərdabi demişdir: "...Dil elə bir şeydir ki, onu öz halında saxlamaq mümkün deyil. Elə ki, qaranlıq otağın qapısı açıldı, qeyri tayfalar ilə gediş-gəliş artdı, artıq şeylər ələ gəldi və adətlər dəyişildi, təzə sözlərin qədri də günü-gündən artacaqdır. Belə sözlərin artmasının dilə zərəri yoxdur, xeyri var. Çünki o sözlər tərəqqi etməyə səbəb olurlar".

Alınma sözlərin dilə, xüsusən, ekranlara, qəzet-jurnal səhifələrinə gətirilməsinə hədsiz tələbkarlıqla yanaşılmalı, bunun üçün xüsusi prinsiplər gözlənilməlidir. Əcnəbi söz və terminlərin işlədilməsi o zaman məqbul sayıla bilər ki, onun mənası əhəlinin böyük hissəsi tərəfindən başadüşülsün, ikincisi də, həmin sözün qarşılığı dildə olmasın.

Tüfeyli sözlərlə bağlı qüsurlar da nitqin təmizliyini pozan başlıca ünsürlərdəndir. Bəziləri danışmaq zamanı qurmaq istədikləri cümlələri tamamlaya bilmir zəruri sözləri tapmaqda çətinlik çəkirlər. Bu səbəbdən danışan yersiz fasilələr etmək məcburiyyətində qalır, mətnlə əlaqəsi olmayan sözlər, ifadələr işlətməli olur: əsas etibarilə, deməli, məsələn, türkün məsəli, zaddı, ən azı, ona görə ki, şeydi, beləliklə, adı nədir, adı mən de, hansı ki, haradasa, canım sənə desin və s. Belə sözlər nitqi zibilləyir, onda qırıqlıq, uyğunsuzluq, rabitəsizlik əmələ gətirir, dinləyicilərdə xoşagəlməz bir duyğu və təəssürat yaradır.

Jarqon sözlərin və ifadələrin işlədilməsi nitqin təmizliyinə xələl gətirir, onun keyfiyyətini aşağı salır. Mədəni danışmaqda başqasını təhqir etmək, heysiyyətinə toxunmaq məqsədini daşıyansöyüş və qarğışlara, ədəbsiz, təhqiramiz, qeyri-etik sözlərə, ifadələrə yer verilməməlidir. Belə sözlərlə ifadə olunan alçalıcı ekspressiyaları ünvanlanan adamlar təhqir kimi qəbul edirlər. İctimai yerlərdə belə sözlərin işlədilməsi heç bir mənada xoş təsir bağışlamır. Vulqarizmlər dili zibilləyir, onların nitqdən kənarlaşdırılması uğrunda həmişə ciddi iş aparılmalıdır.

Beləliklə, dilin təmizliyi nitqdə məhəlli dialektlərə, yerli şivələrə məxsus danışmaq tərzinə yol verildiyi, əcnəbi sözlər lüzumsuz işlədildiyi, tüfeyli, jarqon sözlərdən istifadə olunduğu, söyüş və qarğışlara, ədəbsiz, təhqiramiz, qeyri-etik sözlərə, ifadələrə yer verildiyi hallarda pozulur. Buna görə də, ədəbi dilimizin mühafizəçiləri olan biz ziyalılar dilimizi sevməliyik, qorunmalıyıq, yaşatmalıyıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullazadə N., Xalıqov F. Azərbaycan dili. Bakı, 2006.
2. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1973.
3. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, "Maarif", 2013.
4. Dəmirçizadə Ə.A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Maarif", 1984.
5. Əhmədov Ə. Azərbaycan dili tədrisinin bəzi məsələləri. Bakı, 2007.
6. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 2003.
7. Muradov B. Nitq mədəniyyəti. Bakı, 2007.

Açar sözlər: dil, nitq mədəniyyəti, düzgün nitq, keyfiyyət, qrammatika.

Keywords: language, speech culture, correct speech, quality, grammar.

Ключевые слова: язык, культура речи, правильная речь, качество, грамматика.

Чистота речи и ее основные качества.

РЕЗЮМЕ

Одним из основных требований, предъявляемых к культурной речи, является ее чистота. Как и другие культурные качества, чистота речи непосредственно связана с образованием, культурой и воспитанием говорящего. Чистота языка нарушается в случае допущения в речи разговорного стиля, свойственного местным диалектам, наречиям, ненужного использования иностранных слов, применения жаргонных слов, наличия брани и проклятий, непристойных, оскорбительных, неэтичных слов, выражений. Поэтому, языковые единицы, не соответствующие литературным языковым нормам (слова, выражения, фразеологизмы, предложения и т.д.) не должны применяться в речи, интеллигентия, являющаяся защитником нашего литературного языка, должна последовательно и принципиально бороться против подобных случаев.

Purity of speech and its characteristics.

SUMMARY

One of the main requirements for cultural speech is its purity. Like other cultural characteristics, the purity of speech is directly related to the education, culture and upbringing of the speaker. The purity of the language is violated if there conversational speech, usual for local dialects, parlanges, the unnecessary use of foreign words, the use of slang words, the presence of battle and bugging, obscene, offensive, unethical words, phrases. Therefore, linguistic units which don't comply with literary linguistic norms (words, phrases, phraseological units, sentences, etc.) shouldn't be used in speech; the intelligentsia, which is a defender of our literary language, must consistently and fundamentally fight against such cases.

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT-ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА -LANGUAGE AND LITERATURE

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova